

Людмила Чирук
(Луцьк)

ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ ПОВІР'Я ТА ПРИКМЕТИ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОМАХАМИ

Проблема побутування повір'їв та прикмет у фольклорі розроблена дещо вужче, ніж інших жанрів. Найчастіше дослідники звертають увагу на прикмети, пов'язані з народним календарем українців, протиставляючи його церковному та цивільному [3, с. 86]. Часто в літературі знаходимо прикмети, пов'язані з тваринним та рослинним світом [4], а народні спостереження над комахами ще не були представлені цілісним дослідженням. Ці істоти і до сьогодні відіграють важливу роль у житті людини. Аналізовані матеріали було зібрано експедиційним методом у населених пунктах Західного Полісся впродовж 2007–2008 років. Для збереження особливостей місцевих говірок подаємо їх фонетичною транскрипцією. Окрім повір'їв та прикмет, представлено також тлумачення деяких снів, пов'язаних із комахами.

1. Сонечко семикрапкове (*Coccinella septempunctata*)

Однією з найулюбленіших у народі комах є сонечко семикрапкове. Воно з'являється навесні, коли починає пригрівати сонце, і виділяється яскравим забарвленням. Мабуть, тому на сонечко завжди звертали увагу мовці і не пов'язували його з якимись негативними властивостями (як більшість комах).

За допомогою сонечка часто визначали погоду: / *йакшб вже йе соничко / то буде тупло* // (Верхи К-К В); / *п'ітро / п'ітро / колé буде тупло / чи пен' / чи кулода / чи завтра пугода?* // (Хрипськ Шц В); / *бедрик / бедрик / скажи мин'і / чи пен' чи кулода / чи завтра буде пугода / йак буде пугода / то йа тибé нушчу / а йак буде дошчик / то йа тибé забіу* // (Пулемець Шц В); / *пéтрику / пéтрику / скажи нам правду / чи буде пугода / чи буде нигода / кулé буде дошч // і пустé його вгору / йак пугода / то литéт' угору / а йак нигода / то падае в зéмн'у* // (Ветли Лбш В); / *палém зузул'а / палém зузул'а / буде дошч / буде дошч* // (Підманево Шц В) (пор.: / *бездрику / бездрику / пен' чи колбда? / чи завтра буде погода? / йак погоди не буде / то й тебе на св'іт'і не буде* // (Запруддя К-К В); / *пéтрику / пéтрику // ти скажи /*

завтра погода чи негода? // йак погода / то леті // а йак негода / то ст'іу // (Нуйно К-К В) [1]). В етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» знаходимо такі примовки: «Калада, калода, ці будзе пагода?» (біл.); «Biedronko, biedronko, pojedź do Pana Jezusa po słonko» [Бедрику, бедрику, іди до Пана Ісуса по сонечко] (пол.)» [6, т. I, с. 221–222].

Передбачали майбутнє, зокрема, ворожили на майбутню долю: / *во'з'м'ут соничко на р'уку та й кáжут / литé / литé / соничко та й до' мого мéлого / кудá те по'литéш / тудá і йа пуйд'у* // (Підцир'я К-К В); / *соничко / соничко / скажиé / де м'іу мо'ло'д'еу' б'уде* // (Ворокомле К-К В); / *йак зловиш / то лóжиш на верх рук'é і кáжиш / борушóк / борушóк / де м'іу б'уде жинишóк? / отáк р'ук'і складáйиш / і тод'і чи в'тóму бóци / чи в'тóму / на'чó'т'ири стóрони по'кáзуиш* // (Видерта К-К В); / *пéтрику / пéтрику / в'йак'ім бóци живé м'іу кавал'ёр?* // (Добре К-К В); / *фédорко / фédорко / скажé / кудé ме зáмуж п'ідем* // (Вичівка Зр Р); / *вз'ети в прéгоршчи / шоб ни втиклá / і потрaстé / і обирн'утис'а три рáзи / і пустéти* // (Прип'ять Шц В) (пор.: «Кажі, маро, откуда ће сватови доћи?» [Скажи, маро, звідки прийдуть свати?] (с.-х.); «Зазулинько, дівонько, покажи мені, в которій я буду стороні. Чи тудá? Чи тудá? Чи тудá? Чи тудá? Чи я буду жити, чи я буду гнити?» (з.-укр.) і т. п.» [6, т. I, с. 221]). Вважали, у який бік сонечко полетить, там і наречений (наречена) буде.

Знаходили дорогу додому, якщо заблукали в лісі: / *пéтрику / пéтрику / де мо'йá хáта?* // *то в йак'у стóрону литéт' / то там хáта* // (Добре К-К В); / *воз'мé бурушкá в р'уку і кр'утит' / кр'утит' / а тогд'і / кудá в'ін политéт' / то там і мо'йá дóма* // (Гута-Камінська К-К В) (пор. також: «У болгар, кашубів, в Зах. Україні звертаються до сонечка, коли загублять в лісі дорогу: “Куда мені, зазуло, до дому? Чи тудá? Чи тудá?” (з.-укр.)» [6, т. I, с. 222]).

Сонечко вважають священною комахою, про що свідчать назви *с'в'атá корóвочка*, *бóже сердéчко* [1, с. 79], *бóжа корóвка* тощо. Його ніколи не вбивають, а відпускають, супроводжуючи словами: / *жидóўка / жидóўка / де твóйá дóмка / ци там / ци там / ци там /*

литé к чортáм // (Положево ШЦ В); / *чiнчику-пéтрику / де тв'їй дом / там у л'іси пуд курчóм* // (Піща ШЦ В); / *бáбочка / бáбочка / де твoйá хáточка / чи в тим бóци / чи в тим / чи в тим / і литі бáбочка* // (Дольськ Лбш В).

2. Бджола

Бджоли – це найкорисніші для людини комахи. За їхньою допомогою часто лікуються, визначають погоду (*/ йек пчóли ідут' зарán'а на свуйé кублó / б́уде дошч* // (Ветли Лбш В)). Однак бачити бджіл у сні більшість респондентів вважають поганою прикметою. Це тлумачать як: *пожáр (вогón')* (Підманево, Положево і Прип'ять ШЦ В, Ветли і Дольськ Лбш В); погану звістку (*врédно, нидóбре*) (Хрипськ ШЦ В, Бихів Лбш В); *покóйн'ик (мрець')* (Піща і Пулемець ШЦ В); *сл'óзи* (Цир Лбш В) (у деяких народів поширеним є звичай сповіщати бджіл про смерть у родині господаря [8, с. 357–359]). Інколи ж такі сні тлумачать по-іншому: *сватé б́удут'* (Вичівка Зр Р); *вис'іл'е* (Березичі Лбш В).

3. Мурахи

Мурахи в народних уявленнях – одні з найпрацьовитіших істот. У всіх населених пунктах поширеною є фраза *прац'у́йе (рób'ит')* *йак мура́шка (му́раха)*. Характерно, що респонденти майже не вживають назв цих комах в однині. Це підтверджує думку про те, що символіка мурах визначається в основному ознакою множинності [6, т. III, с. 335]. За допомогою мурах лікують ревматизм, лихоманку тощо. Окрім поширеного рецепта мурашиного спирту побутує повір'я про так зване мурашине масло: */ йак в'іле́ка кúча то там так йак ма́сло йе всирéдини / йак'éс' личéвнойе / так йак то ма́сло так'éйе жóвтойе* // (Прип'ять ШЦ В); */ в йіх / в тим мурашникóви / розгрибáйут і шука́йут зме́сне / отáк йак йайі́чко / тíко ни в'іле́к'е / малéсин'к'е / отé ма́сло / ка́жут л'ичéбне / натирáтис'а / йак шос' бо́лет'* // (Пулемець ШЦ В); */ там так'і йе / випуска́йут' / йак то в нас ка́жут' / ма́сличко // то ка́жут' / йак но́г'і бол'éт' / то йім ма́зати* // (Хрипськ ШЦ В).

У «Славянских древностях» знаходимо таке пояснення: «На Україні та в Білорусі лікуються мурашиним маслом. Вважається, що мурахи “б'ють масло” на Івана Купала або в ніч на 1 серпня, коли воно виходить на поверхню мурашника у вигляді грудки, а зі сходом сонця розтає. Цим маслом мастять волосся, щоб воно краще росло (волин.), натирають хворі руки й ноги (рівн.), лікують ломоту та

інші хвороби і навіть вірять, що воно приносить щастя (вітеб.)» [6, т. III, с. 337].

У деяких населених пунктах поширеною є заборона руйнувати мурашник, яку пояснюють різними причинами: */ а л'ісов'і мура́х'і / то во'ні зб'іра́йут' мед / і йе так'і л'у́ди / йак'і цей мед з мура́шника ви́бира́йут' / а то гріх* // (Гута-Камінська К-К В); */ мура́шник ни мо́на руйнува́ти / зв'іт:и бра́ти мед / бо то йіхн'а хáта* // (Верхи К-К В); */ ни мо́на / бо мура́х'і пудб'іра́йут па́дал'* // (Добре К-К В); */ мурав'ейн'ик ни годéц'а руйнува́ти / бо йак грим'ітима / от то тоді бойіс'а грóму* // (Березичі Лбш В). Найчастіше цю заборону мотивують гріхом, але в деяких населених пунктах її немає (Хрипськ ШЦ В, Вичівка Зр Р тощо).

Спостерігаючи за мурахами та мурашниками, могли визначати погоду: */ йакшо́ на с'інокóс'і мура́х'і хатк'é рóбл'ат' / накіда́йут' кучк'é на в'ісоту́ травé / то б́уде дошч / то вже мура́х'і рóбл'ат' хатк'é / шоб схаватис'а од дошчú / а йак нимá так'éх хатóк / то вже б́уде сúхо* // (Гута-Камінська К-К В); */ йакшо́ мура́х'і в'іле́к'і мура́шник'і понанóс'ат / то ка́жут / вéл'м'і зимá в'іле́ка б́уде / с'н'ігу мн'іго / а йак ужé во'не о'днáко'в'і / йак л'ітом / і на зéму ни старáйуц'а / то зи'ма́ тéпла б́уде* // (Бузаки К-К В); */ йак мура́ху́ мн'іго / то б́уде урожа́й* // (Хрипськ ШЦ В); */ но мурашк'é л'ізут у по́ле / мо́крый рик* // (Вичівка Зр Р); */ йак палéмуди [маленькі червоні мурашки, що боляче кусаються. – Л. Ч.] в'іла́з'ат' на траву́ / б́уде мо́кре л'іто* // (Підманево ШЦ В). Інколи трапляються суперечливості у тлумаченні однакового явища на різній території, пор.: */ йак мура́х'і навéрх в'іла́з'ат' / дошч б́уде* // (Бихів Лбш В) і */ мура́х'і хавáйуц'а / то вже ка́жут б́уде дошч* // (Березичі Лбш В); */ ко́ле йдеш до́рогойу́ / і мура́х'і ла́з'ат' по до́рози / б́уде погóда / йéсл'і мура́хи утика́йут' із до́роги в сво́йу кúчу / в кúчу хавáйуц'а / б́уде дошч* // (Ветли Лбш В) і */ йак вонé вже по по́л'у хо́д'ат' / хо́д'ат' вéл'м'і йі́днá за дру́г'іу / то-то на дошч / б́уде дошч* // (Прип'ять ШЦ В) (у деяких обрядах мурахи символізують краплі дощу [6, т. III, с. 336]).

4. Комарі. Мухи

Хорошими «синоптиками» в народі вважають комарів. Проте й у таких прикметах маємо суперечності: */ йакшо́ тéйі ко́марі в кúчку зб'іва́йуц'а пид вéчир / б́уде погóда* // (Ветли Лбш В) (пор. */ йак вéл'ме ко́мар в'éчора / то дошч б́уде* // (Положево ШЦ В)); */ йакшо́ стовпа́ кумарі б́йут' / мн'іго йе / то на дошч* // (Пулемець ШЦ В) (пор.: */ йак ко́марі отако́ стúпки б́йут' / то на типлó* // (Прип'ять ШЦ В) або /

комарі ступки б'ють на заходи сон'ця / то на погоду // (Мала Глуша Лбш В).

Ступу (ступку, стовпа) біти можуть і інші комахи: / тейі мурашк'і так'ейі / стовпом стойат' / ну кажут' на завтра буде дощ // (Хрипськ Шц В); / йак мошка в ступу б'є / то буде зима тепла // (Вичівка Зр Р); / мошка така др'ібна / вона стовпом назлєтайіц'а / йак бачим / от ужє дощ буде / бо мошка б'є ступк'є // (Березичі Лбш В); / вонє [комарі. – Л. Ч.] збивайіц'а в такє йак то стовпє / то кажут' на погоду // (Дольськ Лбш В).

У народних прикметах, як і в інших жанрах фольклору, існує протиставлення мухи та комара: вони мають різну символіку та означають різні явища: / йак у хати вже комар лєтайє / то буде нигода / а йак муха / то погода / і в зим'і так / йак муха / мороз буде / а йак комар у хати лєтайє / в'ідлєга //; / то йак комарі нависн'і ступки б'ють / то мокре л'іто / а йак мошка б'є ступки / то суха висна // (Прип'ять Шц В).

5. Метелики

Весняні метелики (у частині населених пунктів – *переп'ілки*) віщують селянину врожай. Найчастіше вважають, що білі метелики – на молоко, а жовті або червоні – на мед: / жовти / то буде мед / а йак б'іли / то молоко // (Мала Глуша Лбш В); / йак б'іли / то буде молочний рик / а йак жовти / багато меду // (Цир Лбш В); / йак першого побачиш жовтого / то будиш багата на молоко / а йак червоного / на мед // (Прип'ять Шц В); / йак червонын'ки в'ілтійт' пирин'ілки / мидове буде л'іто / а йак б'іли п'ірин'ілки / то буде молочне л'іто // (Дольськ Лбш В).

Схоже повір'я зафіксовано щодо сонечка семикрапкового: «На Поліссі гадають за допомогою сонечка: якщо першими з'являться червоні “катаринки”, буде багато меду, якщо жовті – молока» [6, т. I, с. 222]. Пор. також: «Поширеними є ворожіння, що мають форму прикмет, за першими в році метеликами – у сх. і пд. слов'ян про врожай і погоду (напр., білі метелики обіцяють молоко і дощі, червоні – мед і посуху)» [6, т. I, с. 126]. Однак жовтий колір не завжди асоціюють із медом. Іноді протиставлення жовтий / білий метелик поширюють тільки на якість молока: / йак нависн'і побач напир'ід б'ілих / то коровє будут' молоко давати багато / так'є нижірне / а йак жовти / то кажут' буде жирне молоко // (Положево Шц В); / йакшоб жовти / то на молоко врожай / у корів буде молока багато і дбре молоко буде / масло / бо жовти митил'і литійт

упир'ід // (Підманево Шц В); / йакшоб жовт'і пирин'ілки перш'і вил'італи / то казали / шо коров'є будут' давати сме'тани багато / р'ік буде мас'ланий // (Видерта К-К В); / йак багато жовтих / то буде мо'лока мн'іго в коров'і і буде густє мо'ло'кє // (Бузаки К-К В).

Урожайне літо віщують і *хруші*: / йак багато хрушчів / то буде на просо урожай // (Хрипськ Шц В).

6. Павук

Хоча в зоології павука не вважають комахою, а виділяють в окремих клас [2], тут ми розглядаємо його поряд із комахами, зважаючи на таке твердження самих респондентів. У «Славянских древностях» зазначено: «Домінуючою є оцінка павука як тварини поганої, нечистої, яку слід знищувати. У легендах павук є противником Божої Матері: павук у повітрі облупав її своєю павутиною, вкусив у груди, розтріпав плаття або задумав прясти тонше, ніж вона. В іншій легенді в павука Бог перетворив ткача, який вирішив затягнути своїм полотном увесь світ» [6, т. III, с. 646]. З огляду на повір'я, зафіксовані в досліджених говірках, не можемо погодитися, що переважає така негативна характеристика. У більшості населених пунктів існує заборона вбивати павука. Найпоширенішим є повір'я про те, що він врятував Божу Матір з маленьким Ісусом: / йак ісус христос / бжжа мати хавала / ішлє іроди / рубали д'ітк'і малєйк'і / то вона схавалас'а за корчик і той павук зробив так'є павутєн'єчко / і пушлє тейі іроди й ни пубачили // то кажут / шо в'ін нашу в'іру спас // (Бузаки К-К В); / ни можна бєти / бо мат'ір бжжу спас // заснував гет все на св'іт'і павутєн'єм і вонє пушлє / слуг'і іродов'і / ни зв'ірнулі уваг'і на мат'ір із сєном // (Брониця К-К В); / ни можна б'єти павукá / бо йак мати бжжа хо'валас'а із дит'єноу в'ід іро'да / то в'ін тжє снував своєє павутєн'є і захишчав мат'ір бжжу / шоб йійі ни бачили // (Видерта К-К В); / йак мати бжжайа хавалас'а із млад'єнцем / от / і павук заснував / шоб ни видно булє / йак ірод хот'ів уб'іти // (Дольськ Лбш В); / павуків йє два сорти / йє павукі / шо спаслі бжжу матир із ісусом христом / то в йіх навирху хрєстики / то тех бєти ни можна // (Вичівка Зр Р); / павукá ни бєли / бо бойєлис'а бжга / гриху // (Березичі Лбш В).

Цікаво, що і в інших народів з відмінними віруваннями є подібні повір'я. Так, у мусульман є легенда про те, що павук врятував Магомета від ворогів: заплів павутиною вхід

у печеру, де той ховався, і тому недруги вирішили – оскільки при вході павутина є цілою, туди ніхто не ходив. Відтоді мусульмани шанують павука і мають за гріх його вбивати. Схожі перекази існують і в японців: у такий же спосіб павук врятував їхнього легендарного героя Йорітомо, а в італійському фольклорі це саме розповідають про врятування святого Фелікса [5, с. 50].

Яскраво вираженою в народних прикметах є символіка павука як ткача, що снував світ: *павук світ заснував* (Раків Ліс К-К В, Підманево, Прип'ять, Пулемець, Пульмо і Хрипськ Шц В); *павук од Бога заснував земну* (Ветли Лбш В); *його павутена то основа світу* (В) (пор.: «На Поліссі заборону вбивати павука мотивують деміургічною роллю павука: тим, що він “світ сновау” (волин.) або снує павутину, “як Бог небо” (рівн.)» [6, т. III, с. 647]).

У деяких населених пунктах павука вважають оберегом: *павуків ни можна бети / бо кажут / шо павук / то хаз'яїн* // (Ворокомле К-К В) (пор.: «...в житомирському Поліссі павука, що живе в домі, називають, як і домашнього вужа, хазяїном, не чіпають і не викидають його, вважаючи, що він приносить в дім багатство і благополуччя» [6, т. III, с. 647]).

З павуком пов'язано багато прикмет, які часто тлумачать неоднозначно. Якщо павук спускається зі стіни або з голови, то вважають, що *буде з'в'єст'їе* (Бузаки К-К В, Підманево, Положево Пулемець і Пульмо Шц В); *йак'єс' з'в'єст'їа буде / чи хтос' прийде / чи прède* // (Березичі Лбш В); *йак'єс' шч'ас'ц'є / йак'єс' н'овос'ц' шч'ас'лів'айа* // (Бихів Лбш В); *г'ости будут* (Раків Ліс К-К В, Бихів Лбш В); *то пр'їбил'* (Личини К-К В); *ч'їриз ден' гр'їши будут'* (Дольськ Лбш В); *на т'їплó* (Брониця К-К В). Інколи характер прикмети залежить від кольору істоти або напрямку її руху: *ч'óрний п'ич'ал' м'атим'иш / йак с'євий / н'є / ни п'ич'ал' / вис'єле з'в'єст'їе* // (Прип'ять Шц В); *йак т'ємний / то шос' так'є т'имн'їш'оє / поган'їш'оє* // (Цир Лбш В); *йак ч'óрний / то см'уток / а йак ж'óвтин'к'їй / то йак'єс' из'в'єст'їе* // (Хрипськ Шц В); *йак павук спускай'їц':а / г'óre в'óру / шч'ас'т'а в'нез* // (Дольськ Лбш В).

7. Воші

У народних приказках і повір'ях воші найчастіше мають негативну характеристику: *го'ло'ва ни на воши* // (Гута-Камінська К-К В); *вош ни нап'ас'ц' / а сп'ати ни'д'ас'ц'* // (Личини К-К В); *в'їламуй'їц':а / йак вош на'гриб'їн'ц'ї* // (Брониця К-К В).

Неоднозначним є й тлумачення сну про вошей. У більшості населених пунктів він означає прибуток, гроші (пор.: «У всіх [підкр. наше. – Л. Ч.] слов'ян поширене тлумачення сну: воші сняться до грошей, до багатства» [6, т. I, с. 448]). Але поряд: *йакшó с'н'ац':а воши / то зн'ачит' йак'єс' н'ужд'а / клóп'їт* // (Тоболи К-К В, Бихів Лбш В); *с'н'ац':а воши / то др'ан:о / то в'жé шос' зр'об'їц':а* // (Добре К-К В, Ветли Лбш В). Вважаємо, що останні тлумачення поширилися на підставі негативного образу цих комах у народній уяві і не пов'язані з традиційною їхньою символікою (символ множинності й достатку).

Проаналізований матеріал свідчить про значну роль комах у народних уявленнях про світобудову. Повну картину цих уявлень відтворити неможливо, оскільки з розвитком суспільства змінювалися погляди на певні явища. Найчастіше західнополіські повір'я та прикмети співпадають із загальною символікою комах, а неоднозначність тлумачення виявляє специфіку світогляду місцевих жителів.

Список умовних скорочень

В – Волинська область
Зр – Зарічненський район
К-К – Камінь-Каширський район
Лбш – Любешівський район
Р – Рівненська область
Шц – Шацький район
Література

1. Аркушин Г. Західнополіські назви сонечка семикрапкового (*Coccinella*) / Г. Аркушин // Українська мова. – 2005. – № 3. – С. 77–81.
2. Біологія : навч. посібник / за ред. В. О. Мотузного. – К. : Вища школа, 2003. – С. 394–414.
3. Васянович О. Метеорологічні прикмети в народному календарі українців Полісся / О. Васянович // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 2. – С. 86–92.
4. Дмитренко М. Народні повір'я / М. Дмитренко. – К. : Народознавство, 1997. – 68 с.
5. Дмитрієв Ю. Ця дивовижна наука зоологія. Етюди про зоологію та зоологів / Ю. Дмитрієв. – К. : Веселка, 1981. – С. 10–57.
6. Славянские древности: Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под ред. Н. Толстого. – М., 1995–2004. – Т. I–III.
7. Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко. – К. : Дніпро, 1993. – С. 5–23.
8. Энциклопедия суеверий. – М. : Локид ; Миф, 1997. – 557 с.